

ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΑ *ΠΡΟΣΩΠΑ* *ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ* ΤΟΥ Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ (ΜΙΑ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ)

Χωρίς αμφιβολία, οί ἔξι τόμοι τῶν κριτικῶν κειμένων τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου (1901-1982), ποὺ κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα* (1943-1956) συναπαρτίζουσιν τὸ κυριότερον σὲ ἔκταση καὶ σημασία μέρος τῆς ὅλης σχετικῆς ἀσχολίας του, συγκαταλέγονται στὶς πλέον ἀξιόλογες πραγματοποιήσεις τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα — καὶ ἀπὸ ὀρισμένες ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς ἀπόψεις προκαλοῦν συνειρμούς μετὰ τὸ πολύπτυχο καὶ πολύτροπο κριτικὸ ἔργο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνον ἐξαιτίας τοῦ εὗρους καὶ τῆς πολλαπλότητος τῶν θεματικῶν κύκλων στοὺς ὁποίους ἀναφέρονται τὰ κείμενα αὐτά, ἀλλὰ κυρίως ἐξαιτίας τῶν οὐσιαστικῶν προβλημάτων ποὺ συζητοῦνται καὶ τῶν κριτικῶν ἀρχῶν ποὺ προσδιορίζουσιν τὴν ἐξέτασή τους.

Τὰ κείμενα αὐτά, ἂν μάλιστα συνδυαστοῦν μετὰ ὅσα πρῶιμα, παράλληλα καὶ μεταγενέστερα δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποθησαυριστεῖ σὲ συγκεντρωτικὲς ἐκδόσεις (μαζὶ μετὰ τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν ἓνα πολυεπίπεδο ἔργο ποὺ ἐκτείνεται μέσα σὲ ἓνα διάστημα περίπου πενήντα ἐτῶν)¹ παρουσιάζουσιν καὶ ἓνα (ὑποκειμενικὸν) ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, καθὼς ὑποδεικνύουσιν στιγμὲς τῆς προσωπικῆς ἐξέλιξης τοῦ Παναγιωτόπουλου ἢ, ἀκόμη, καὶ εἰδικὲς ἀντιδράσεις του σὲ ἐπικαιρικὰ φαινόμενα συγκεκριμένων ἐποχῶν, καὶ φυσικὰ ἓνα ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον ἀντικειμενικότερον, κατὰ τὸν συσχετισμὸν τους μετὰ τὶς γενικὲς καὶ εἰδικὲς ἐξελίξεις τῆς κριτικῆς στὴν Ἑλλάδα στὴ διάρκεια μιᾶς τόσο μακρᾶς περιόδου. Ἐπομένως, καὶ

1. Κριτικὰ ἄρθρα του τῆς περιόδου 1956-1966 ἐνσωματώθηκαν στὸν εὐρύτερον περιεχόμενον τόμον *Τὰ Γράμματα καὶ ἡ Τέχνη. Μελετήματα καὶ προσωπογραφίες*, Ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστὴρ» Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι 1967. Εἶναι ὅμως ἀναγκαία, ἔπειτα ἀπὸ τὴ σωστὴ προτεραιότητα τῆς φωτοτυπικῆς ἐπανέκδοσης τῆς σειρᾶς *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα* ἀπὸ τὶς Ἐκδόσεις τῶν Φύλων (1979-1985), ἡ συγκέντρωση τοῦ συνόλου τῶν ὑπόλοιπων κριτικῶν κειμένων (ἀκόμη καὶ τῶν *Στοιχείων Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ¹1936, ²1938, καὶ τῶν πολλῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν ἄρθρων) τοῦ Παναγιωτόπουλου — μᾶλλον κατὰ τὴ χρονολογικὴ τάξιν τους — σὲ μιὰ σειρὰ προσεκτικὰ ἐπιμελημένων τόμων.

οί όσες μονιμότερες γενικές θεωρητικές άρχές, ιδιαιτερότητες στόν χειρισμό τών θεμάτων και βασικές αξιολογικές θέσεις θά μπορούσαν νά έντοπισθοῦν μέσα σ' αὐτό τό χρονικό «άνυσμα» πρέπει νά συνεκτιμῶνται μέ τίς σημαντικές διαφοροποιήσεις μιᾶς σκέψης πού ἀπέχει αἰσθητά ἀπό τή στατικότητα και τήν επανάληψη. Θά υποστηρίζαμε, μάλιστα, ότι ἐξελισσόμενος ὡς κριτικός ὁ Παναγιωτόπουλος πολλές φορές τροποποιοῦσε ἡ συμπλήρωνε προγενέστερες ἀπόψεις του, σέ βαθμό πού ἡ σκέψη του νά λειτουργεῖ σάν ἕνα διαχρονικό καλιδοσκόπιο, πού προβάλλει διαδοχικά νέες περιοχές τοῦ «φάσματος», δηλαδή ὄργανικά συμπληρωματικές μεταξύ τους ὀψεις τοῦ λογοτεχνικοῦ ἀντικειμένου, ἐνῶ ἐξάλλου συχνά ἡ σπουδή τῆς πορείας τοῦ κριτικοῦ ἔργου του ὀδηγεῖ στή διαπίστωση μιᾶς προσπάθειας νά συνδεθοῦν και νά τοποθετηθοῦν τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο κείμενα μέ διαφορετική σκοποθεσία και καλλιτεχνικό προσανατολισμό.

Ἀναφερόμενος στὸν κριτικό Παναγιωτόπουλο, ὁ Πέτρος Γλέζος παρατηρεῖ σωστά ὅτι: «Ἡ κριτική ὀξύνοια τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, ἡ εὐχέρεια συλλήψεως τοῦ νοήματος και τῶν τάσεων και γενικῶν κατὰ μέρος και κατὰ συγγραφεῖς ἔργων, ἡ μόρφωσή του, ἀλλά και ἡ εὐαισθησία του, τὸν κατατάσσουν, νομίζω, μεταξύ τῶν ἐπιλέκτων κριτικῶν τῆς ἐποχῆς μας»². Μέσα σ' αὐτό τό γενικό πλαίσιο θά πρέπει νά δοῦμε στὸν Παναγιωτόπουλο τὸν ἀκρίατο ἐργάτη τῆς κριτικῆς σκέψης πού ἀφοσιώθηκε μέ ἐπιμονή στὴν ἀξιολόγηση τοῦ παρελθόντος και τοῦ παρόντος τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων και πού κατόρθωσε, τελικά, νά συνθέσει ὀρισμένες ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικές και ιδιόμορφες σχετικές καταθέσεις τοῦ αἰῶνα πού πέρασε.

Φυσικά, ὁποιαδήποτε προσπάθεια κατηγοριοποίησης και κατὰτάξης τοῦ ἔργου πού μελετοῦμε ἐδῶ θά ἀπλοποιοῦσε και πιθανότατα θά μείωνε τὴν πνευματική εὐρυχωρία και τὴ δύναμη ἀνανέωσης πού προσδιορίζουν τὸν συγγραφέα ὡς κριτικό. Ἐπιπλέον, χρειάζεται νά τονίσουμε ἐξαρχῆς τίς στέρρες παιδευτικές, λογικές και ἡθικές βάσεις πού χαρακτηρίζουν τὴν κριτική του σκέψη ἀπὸ τὴν πρώτη τῆς ἐμφάνιση στὸ περιοδικό *Μοῦσα* (1920-1923) ἕως τὰ τελευταῖα κείμενά του πού οὐσιαστικά στοχάζονται ἐπάνω στὸν λόγο και ἐπάνω στὸν νέο Ἑλληνισμό μέ ἕναν τρόπο φιλοσοφικό και θεωρητικό. Ὁ Ε. Ν. Μόσχος σημειώνει ὅτι: «Ὁ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα κριτικός μέ ἀσυνήιστη ὀσφρηση, μέ ξεχωριστὴ παιδεία, ἀλλά και μέ ἀμετάθετες ἀρχές. Οἱ κριτικές θεωρήσεις του, οἱ παρατηρήσεις του, οἱ στοχασμοὶ του πάνω σέ γενικά και σέ εἰδικὰ θέματα, οἱ ἀφορισμοὶ του και τὰ συμπεράσματά του, δείχνουν τὸν γερά συγκροτημένο πνευματικὸν ἄνθρωπο πού τὸν χαρακτήριζαν δυὸ βασικές ἀρετές, ἡ εἰλικρίνεια και ἡ συνέπεια, καρπὸς και τοῦτες τῆς καθημερινῆς

2. Πέτρος Γλέζος, «Ὁ κριτικός Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος», στὸν τόμο: Ἀφιέρωμα στὸν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, Ἐπιμέλεια: Ε. Κριαρᾶ, Ἐκδόσεις Μαλλιάρης-Παδεία Α.Ε., (Θεσσαλονίκη) [1989], σελ. 78.

μάχης πού ἔδινε μὲ τὸν ἑαυτό του γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐσωτερικῆς του ἐνότη-
τητας»³.

Σκοπὸς τῆς σημερινῆς ἀνακοίνωσής μας εἶναι νὰ διακρίνουμε τίς κύριες διαστάσεις τοῦ κριτικοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου καὶ νὰ προσδιορίσουμε ὀρι-
σμένα προβλήματα πού τὸν ἀπασχολοῦσαν διαρκῶς⁴. Ἡ Ἀννίτα Παναρέτου,
στὴν ἐκτενὴ μονογραφία της γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου παρατη-
ρεῖ ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν τόμων πού συνθέτουν τὴ σειρὰ *Τὰ Πρόσωπα*
καὶ τὰ Κείμενα προκύπτει ἓνα ἀναλυτικὸ σχῆμα τῆς πορείας τῆς νεοελληνικῆς
λογοτεχνίας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ σημαντικὲς περιόδους καὶ καθοριστικοὺς σταθμοὺς
τῆς (σχεδὸν ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ), χαρακτηρι-
σμὸς πού ἐπισημαίνει τὸν συνδυασμὸ τῆς χρησιμότητος καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος
τοῦ ἔργου⁵.

*

Ἕνας ἀπὸ τοὺς «ἄμεσους» Ἕλληνες δασκάλους τοῦ Παναγιωτόπουλου
στὸν χῶρο τῆς κριτικῆς ὑπῆρξε, ἀναντίρρητα, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς (1859-
1943). Μέσα στὶς πολυάριθμες μελέτες τοῦ κριτικοῦ τοῦ ἔργου ὁ Παναγιωτό-
πουλος ἀρθρῶνει ἓναν διεισδυτικὸ καὶ διερευνητικὸ λόγο πού σχετίζεται κατὰ
ἀρκετὰ γνωρίσματά του μὲ ἐκεῖνον τοῦ Παλαμᾶ: ὡς πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἀνα-
φορῶν, τὴν ἀναλυτικότητα τῆς προσέγγισης καὶ ὡς πρὸς μιὰ γόνιμη μαθητεία
στὸ ὕψος τῆς παλαμικῆς κριτικῆς γλώσσας. Εἶναι, βέβαια, θεμελιώδεις καὶ
γνωστὲς οἱ διαφορὲς τοῦ ποιητικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ τῆς γενικότερης πνευ-
ματικῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Παναγιωτόπουλου ἀπὸ τὸ παλαμικὸ πρότυπο, πού
ἔχουν τονισθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἀπὸ τοὺς μελετητές του. Διατήρησε ὅμως
πάντα μιὰν ὑψηλὴ ἐκτίμηση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καὶ ὀρισμένους οὐσιαστι-
κοὺς ἐσωτερικοὺς δεσμοὺς μὲ αὐτό. Τὸ ὅτι ἐξάλλου κατὰ τίς πρῶτες πνευματι-
κὲς ἐκδηλώσεις του ἀνῆκε ὀργανικὰ στὴ γενιά τοῦ 1920 καὶ στοὺς συγγραφεῖς
πού δέχθηκαν τὸ πρῶτο κύμα τῶν ψυχολογικῶν ἐπιπτώσεων τῆς Μικρασιατι-
κῆς καταστροφῆς (1922), χωρὶς νὰ μεσολαβήσουν συνθήκες καὶ διαδικασίες
ἀνασύνταξης γιὰ μιὰν «ἀντεπίθεση» αἰσιοδοξίας πρὸς τὴ βαρεὴ ἱστορικὴ «μοί-

3. Ε. Ν. Μόσχος, «Διάγραμμα κριτικῆς πορείας [τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου]», ὅπου
καὶ στὴν προηγούμενη σημείωση, σελ. 207.

4. Γιὰ ὀρισμένες βασικὲς θεωρητικὲς θέσεις του σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἔργο τῆς κριτικῆς
(καὶ κυρίως τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὑποκειμενικὲς δυνάμεις καὶ τὸ προσωπικὸ ὕψος τοῦ
κριτικοῦ ὄχι μόνο δὲν ἐμποδίζουν ἀλλὰ «οὐσιώνουν» τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς σπουδῆς),
βλ. τὸ δοκίμιο «Τὸ ὕψος τῆς κριτικῆς» (1948) στὸ βιβλίο του *Ὁ στοχασμὸς καὶ ὁ λόγος*,
Δεύτερη Ἐκδόση, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθῆνα 1987 [1954], σελ. 44-49.

5. Βλ. Ἀννίτας Π. Παναρέτου, *Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος. Συνολικὴ θεώρηση τοῦ ἔρ-
γου του*, Ἐκδόσεις Ἐπικαιρότητα, Ἀθῆνα 1990, σελ. 148.

ρα», αποτελεί γεγονός εξαιρετικά σημαντικό, αν θέλουμε να κατανοήσουμε το λογοτεχνικό έργο του και τη «θρυλική» διαμάχη του με όρισμένους διαφορετικούς εκφραστές της ελληνικής ευαισθησίας, δηλαδή με κάποιους εκπροσώπους της λογοτεχνικής γενιάς του 1930. Η σχέση του με το παλαμικό έργο ήταν διαφορετική από τη δική τους, ενώ μια σύγκλιση της πεζογραφίας, της κριτικής και της δοκιμιογραφίας του Παναγιωτόπουλου με τις αντίστοιχες δραστηριότητες της γενιάς του '30 θα επέλθει βαθμιαία και θα γίνει αίσθητη άρκετά αργότερα, συνιστώντας κυρίως αποτέλεσμα προσωπικών αναζητήσεων και όχι τόσο προσαρμογής στο επικρατέστερο.

Ο πρώτος (1943), ο δεύτερος (1943) και ο πέμπτος (1949)⁶ τόμος των *Προσώπων* και των *Κειμένων* είναι αφιερωμένοι κυρίως στη λεπτομερειακή μελέτη της είκοσαςετίας 1920-1940. Ο τρόπος αναφοράς διακρίνεται από τη «συμπαθητική» κατανόηση έως και τη θέρμη, όταν πρόκειται για συγγενέστερα και προσφιλέστερα αντικείμενα, και από ένα διαρκώς έντονο ενδιαφέρον που εκδηλώνεται, ωστόσο, κυρίως με την οδύτερη διερευνητική ανάλυση, όταν πρόκειται π.χ. για τα πρώτα έργα των πεζογράφων της γενιάς του '30. Επειδή, όμως, αποτελούνται από κείμενα γραμμένα μετά τη θητεία του στο περιοδικό *Μούσα*, θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε εδώ την άκροτελευτία διαπίστωση σε παλαιότερη σχετική εργασία μας: «Η συμμετοχή του στην έκδοτική συντροφιά της Μούσας καλλιέργησε το καλλιτεχνικό του αίσθημα, έδωσε διέξοδο στις νεανικές του ανησυχίες και φανέρωσε ένα σημαντικό δείγμα της πρώιμης δημιουργικότητάς του, αλλά παράλληλα έτεινε να περιορίσει την αισθητική του συνείδηση σε έναν χώρο και σε μία τεχνοτροπία. Η αποχώρησή του, λοιπόν, από το περιοδικό μάς υποδεικνύει και τους καινούργιους προσανατολισμούς του προς ευρύτερους και διαφορετικούς στόχους»⁷.

Πόσο διαφορετικοί υπήρξαν οι προσανατολισμοί αυτοί του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου μπορεί κάλλιστα να γίνει κατανοητό με την ανάγνωση του πρώτου τόμου των *Προσώπων* και των *Κειμένων*, στον οποίο ο συγγραφέας αναλύει το έργο διαφορετικών μεταξύ τους δημιουργών των: Νίκου Καζαντζάκη, Απόστολου Μελαχρινού, Παντελή Πρεβελάκη, Ιωάννη Γρυπάρη, Ζαχαρία Παπαντωνίου, Ανδρέα Κάλβου, και άλλων. Ταυτόχρονα, ο Παναγιωτόπουλος αγγίζει εδώ θέματα όπως του υποσυνειδήτου, της στιχουργικής μελωδίας, του θρησκευτικού συναισθήματος, του ρεαλισμού, του ρομαντισμού και της ωραιολογίας.

6. Έτσι στο εσώφυλλο της πρώτης έκδοσης: «'Αετός' Α.Ε., 'Αθήνα 1949· στο εξώφυλλο: 'Αετός Α.Ε., 'Αθήνα 1948. Από τον κολοφώνα του βιβλίου πληροφορούμαστε ότι: «Ο τόμος τούτος στοιχειοθετήθηκε και τυπώθηκε το Νοέμβρη και το Δεκέμβρη του 1948...».

7. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος και το περιοδικό *Μούσα*», *Αφιέρωμα στον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο*, ό.π., σελ. 189 (= 'Ο ίδιος, *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, τόμ. Γ', Δεύτερη έκδοση βελτιωμένη, Έκδόσεις «Γνώση», 'Αθήνα 1992 [1988], σελ. 109).

Ἰδιαίτερη, μάλιστα, σημασία ἔχει ἡ σύντομη καὶ ἀποσπασματικὴ μελέτη του γιὰ τὴν «Ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῆς ὠραιολογίας», ὅπου ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ μιὰν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπολογία γιὰ τὶς δικές του νεανικὲς προτιμήσεις καὶ ἀναζητήσεις: *Πρέπει, ὡς τόσο, νὰ σημειώσω, πὼς ὑπάρχουν ὠραιολόγοι μὲ κάποια δικαιολογία ὑπαρξῆς καὶ κάποια ἐσωτερικὴ συνέπεια, καὶ ὠραιολόγοι πέρα γιὰ πέρα ἀξιοκατάκριτοι, κνηνηοὶ τῶν χιμαῖρῶν καὶ τῶν κούφινων ἐκφράσεων, καταδικασμένοι νὰ ἐξαφανιστοῦν γιὰ πάντα μέσα στὸν ἀπύθμενον ὠκεανὸ τῆς λησμοσύνης*⁸.

Θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε ἐδῶ καὶ μιὰν ἀναφορὰ στὴ δική του παιδεία, τῆς περιόδου τῆς Μούσας, δηλαδὴ σὲ ἓναν συμβολιστικὸ αἰσθητισμὸ, καὶ ταυτόχρονα μπορούμε νὰ δοῦμε εὐκρινῶς τὸν στοχαστὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ υπερβεῖ δημιουργικὰ καὶ νὰ ἀφομοιώσει καλλιτεχνικὰ σὲ ἓνα καινούργιο σύνολο τὶς ἐπιρροὲς ποὺ διαμόρφωσαν τὴ λογοτεχνικὴ συνείδησή του. Ἀπὸ κείμενο ὁμιλίας του τοῦ 1940⁹ διαφαίνεται ὅτι ὁ Παναγιωτόπουλος ἔχει εἰσέλθει σὲ ἓναν ἄλλο κύκλο ἀναζητήσεων καὶ ἐκφραστικῶν ἀναγκῶν. Συνοψίζει, λοιπόν, ὡς ἑξῆς τὸ πιστεύω του γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τῆς τέχνης: *Ἡ τέχνη, ὅλη ἢ τέχνη, πηγάζει καὶ ἀπὸ τὸ ἔνστικτο τῆς ἐπικοινωνίας, τὸ ἔνστικτο τῆς ἀνακοίνωσης, ποὺ ἀνεβάζει σὲ ψηλότερα ἐπίπεδα τὴν κοινωνικὴ συμβίωση καὶ σπρώχνει μπροστὰ τὴ δημιουργικὴ δύναμη ὅχι τῶν αὐτοτελῶν μονάδων, μὰ τῶν προσώπων* ποὺ κατακοῦνε τὴν ἱκανότητα νὰ συνταιριάσουν πολλοὺς ἀντίλαλους στὴν ὑπαρξή τους καὶ νὰ πλάσουν μὲ τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴ γοητεία τους σύνολα προικισμένα μὲ τὸ χάρισμα τοῦ κοινοῦ θαυμασμοῦ. Κάθε ἐκφραση προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γείτονα¹⁰. Γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴ φιλόνηρωπὴ τοποθέτηση θὰ ἐπικεντρωθεῖ, σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ διάρκειά του βίου του, ἡ σημασία ποὺ ἀπέδιδε στὴν καλλιτεχνικὴ πράξη. Μιλώντας, μάλιστα, ἀργότερα γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Πρεβελάκη καὶ γιὰ τὴ δημοτικὴ καταγωγὴ της, θὰ σημειώσῃ: *Ἡ προσήλυσή του σὲ μιὰ δημοτικὴ παράδοση ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὅλους τοὺς κοινω-ραστικὸν κοινὸν τύπον καὶ ἡ μετουσίωση τῆς παράδοσης αὐτῆς σὲ μορφὲς τέχνης ποὺ μποροῦν ἀνεμπόδιστα νὰ ἐκνοποιήσουν καὶ τοὺς περισσότερο ἐκλεπτυσμένους «αἰσθητικὸν» λύνει, καθὼς πιστεύω, ἓνα πρόβλημα ἀπὸ τὰ οὐσιαστικώτερα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς*¹¹. Εἶναι πιά ἐμφανέστατη ἐδῶ ἡ ἀντι-αισθητιστικὴ στάση καὶ ἡ ἐκνοποίησις ἀπὸ μιὰ γενικότερη διαπίστωση γιὰ τὸν

8. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, Α' Δρόμοι παράλληλοι, Δεύτερη Ἑκδόσις, Οἱ Ἑκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1979 [1943], σελ. 218.

9. Μὲ τὸν τίτλο «Ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ ποίηση» (δόθηκε στὴ «Στέγη Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν» στίς 11 Ἀπρ. 1940 καὶ συμπερλήφθηκε στὸν Α' τόμο (1943) τῶν *Προσώπων καὶ τῶν Κειμένων*, σελ. 7-37, «ἐξαναικαταμένη καὶ συμπληρωμένη», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος (σελ. 7, σημ. *).

10. Ὅπου καὶ στὴ σημ. 8, σελ. 7-8.

11. Ὁ.π., σελ. 75-76.

τρόπο «μετουσίωσης» τῆς δημοτικῆς παράδοσης καὶ γλώσσας μέσα σὲ ἓνα καλλιτεχνικὰ σύγχρονο ἔργο.

Μὲ τέτοιες διαφοροποιημένες προδιαθέσεις καὶ τάσεις καὶ μὲ τὶς ἀνάλογες παρατηρήσεις του, ὁ Παναγιωτόπουλος ἐπιχειρεῖ νὰ μεταθέσει τὸ κέντρο βάρους τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴ γραφὴ ἀπὸ μιὰ προσέγγιση ἐπικεντρωμένη στὴν καλλιτεχνικὴ μορφή σὲ μιὰν ἄλλη ποὺ παίρνει τὴ μορφή ὡς ἀφετηρία γιὰ νὰ ἀναχθεῖ στὴ θεώρηση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου ὡς αὐτόνομης ὁλότητος, ἔπου τεχνοτροπία, ἥθος καὶ στοχασμὸς δὲν νοοῦνται σὲ κατὰστασιν διάσπασης. Γι' αὐτὸ καὶ ὅ,τι ὀνομάζουμε (αὐτονομία τῆς τέχνης) δὲν σημαίνει ἀποσύνδεσθί της ἀπὸ τὴν κοινωνία. Γιὰ τὰ ἡθογραφικὰ διηγήματα τοῦ Παπαντωνίου, τὸν ὁποῖο ἐκτιμᾷ βαθύτατα, θὰ σημειώσῃ: *Εἶναι ἓνας νοσταλγός, ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ λησμονήσει τὴν αἰσθητικὴν του καλλιέργειαν καὶ νὰ παραμερίσῃ τὴ σοφίαν του, γιὰ νὰ χαθεῖ μέσα στὸ πλῆθος*¹². Χωρὶς νὰ μέμφεται τὸν συγγραφέα εἰδικὰ γιὰ αὐτὸ τὸ γνώρισμα τῆς ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον στὰ ἡθογραφικὰ πεζὰ του (*Ὁ διηγηματογράφος δὲν ἐξαφανίζεται πίσω ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τῶν ἡρώων του. Δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ λησμονήσουμε τὴν παρουσίαν του. Πολλοὶ τὸ θεωροῦν τοῦτο μειονέκτημα τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας τοῦ Παπαντωνίου. Ἐγὼ τὸ τοποθετῶ ἀνάμεσα στὰ γνωρίσματά της*¹³) — θὰ παρατηρήσῃ γενικότερα στὴ συνέχεια: ... μέσα τον κυριαρχοῦσε ὁ ὠραιολάτρης, ὁ ὠραιολόγος (στὴν ἀγαθὴ ἔννοια τοῦ ὄρου) καὶ ὁ στοχαστής. Δεχόταν τ' ἀνθρώπινα χωρὶς παράτολμες ἀντιδράσεις, χωρὶς παράφορους ἐνθουσιασμοὺς καὶ χωρὶς ὀδνηρὲς ἀποκαρδιώσεις. [...] θὰ τολμοῦσα νὰ ὀνομάσω τὸν Παπαντωνίου θαυμαστὴ τῆς «στατικῆς ὁμορφιάς», ἃν ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦτος δὲ μοῦ φαινόταν κ' ἐπικίντυνος κάπως καὶ ἀποκλειστικός¹⁴. Κατὰ τὸν Παναγιωτόπουλον, μέσα σὲ κάθε καλλιτέχνη ὑπάρχει μιὰ δυναμικὴ σύγκρουση αἰσθητιστικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν τάσεων, μιὰ σύγκρουση ποὺ, ἀνάλογα μὲ τὶς συνθήκες κάθε ἐποχῆς, παίρνει ὀξύτερες μορφές, ἐκδηλώνεται μὲ διαφορετικὰς τεχνοτροπίες καὶ φθάνει στὶς περιπτώσεις τῶν μεζόνων ἔργων στὴν ὑπέρβαση τῶν «ἐναντίων» καὶ στὴ δημιουργικὴ σύνθεση. Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὶς συνεχεῖς ἀναφορές του στὸν ρομαντισμὸ καὶ στὸν ἀντιρομαντισμὸ, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ κατανοήσῃ τὰ κινήματα τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἐποχὴ του. Μιλώντας, μάλιστα, γιὰ τὸν ὑπερρεαλισμὸ, θὰ δηλώσῃ: *Πιστεύω ἐπίσης ὅτι ἡ τέχνη τοῦ λόγου, θέλοντας καὶ μὴ, κατεργάζεται τὸ ἄμορφο ὕλικο τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ τὸ περὶ ἀπὸ τὸ θαυματουργὸ φίλτρο τοῦ στοχασμοῦ καὶ πὼς εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ὠφέλιμη ἡ κατεργασία αὐτὴ καὶ πὼς ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ*

12. "Ο.π., σελ. 127.

13. "Ο.π.

14. "Ο.π., σελ. 128.

τις θαυμασιώτερες, ἂν ὄχι τὴ θαυμασιώτερη, τόλμη κ' ἐνέργεια καὶ κατάκτηση τοῦ ἀνθρώπινου δημιουργικοῦ καὶ μορφοποιητικοῦ οἴστρου¹⁵.

Ἡ προσπάθειά του νὰ μελετήσῃ μὲ ἀντικειμενικότητα καὶ («κατανόηση») τὰ καλλιτεχνικά κινήματα τῆς ἐποχῆς του, δίνει τὴ δυνατότητα στὸν Παναγιωτόπουλο νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ ἀνεύρει «ἀντιπροσωπευτικούς τύπους» γιὰ κάθε ἐποχὴ καὶ γιὰ κάθε γενεά, ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν, ἐνῶ παράλληλα ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ἰδιομορφία τῶν συγκεκριμένων δημιουργῶν (δηλαδή αὐτῶν ποὺ ἐπιλέγει ὡς ἀντιπροσωπευτικούς τύπους). Μιλώντας συνολικὰ γιὰ τὸ κριτικὸ ἐγγεῖρημά του, θὰ σημειώσῃ: ... ἔπρεπε νὰ σταθῶ στὸς τύπους τοὺς ἀντιπροσωπευτικότερους, σὲ κείνους ποὺ κατέχουν τὴ δύναμη τῆς ὅποιας λογοτεχνικῆς ἀρετῆς καὶ σὲ κείνους ποὺ καὶ χωρὶς νὰ κατέχουν τὴν ἀρετὴ τούτη δύνουν ἀφορμὴ σ' ἐδρύ- τερους στοχασμούς¹⁶. Μέσα ἀπὸ ἓνα τέτοιο ἀνοιχτὸ καὶ δημοκρατικὸ πρόγραμ- μα, ὁ Παναγιωτόπουλος συχνὰ ἀποφεύγει τὴν ἄμεση ἀξιολόγηση. Μὲ τὴ νηφα- λιότητα τῆς ἀναλυτικῆς σπουδῆς παρουσιάζει στὸν δεύτερο τόμο τῶν συγκεν- τρωμένων κριτικῶν του μιὰ σειρὰ πεζογράφων οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀπερίφραστα δέχεται, διέπλασαν τὸ λογοτεχνικὸ ἦθος καὶ ὕφος τοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου με- τὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Ἡ προσφυγικὴ ἐμπειρία πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς στάθηκε καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πεζογραφίας: «Ἡ μεγάλη «μετοικε- σία», ὁ ξεριζωμὸς καὶ τὸ ξαναφύτεμα στὸ ἀρχέγονο πάτριον ἔδαφος τέτοιου πλή- θους Ἑλλήνων, δὲν ἄλλαξαν μονάχα τὴν ἐδῶ κοινωνικὴ σύνθεση, δὲν ἔδωσαν μονάχα ἓνα πλοῦσιο, φανταχτερὸ καὶ ζωντανὸ χρῶμα στὴν καθημερινὴ ζωὴ, μὰ συντέλεσαν καὶ μιὰ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ μετατροπὴ, ποὺ βρῆκε καὶ στὴν τέ- χνῃ τοῦ λόγου τὴν ἀρμόδια συχνὰ ἐκφράσιν της¹⁷. Στὸ θεμελιώδες θέμα τοῦ τρό- που μὲ τὸν ὁποῖο ὁ λογοτέχνης ἐκφράζει τὴν ἐποχὴ του καὶ τὴν ὅλη ἱστορικὴ ἐμπειρία του θὰ ἀναφερθεῖ ἐπαρκῶς ὁ Παναγιωτόπουλος καὶ ὅταν θὰ ἀσχολη- θεῖ μὲ δύο μεζόνες ποιητῆς τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ τὸν Κ. Π. Καβάφη, χωρὶς βέβαια τὰ δύο ἀντίστοιχα βιβλία του νὰ διακρίνονται ἀπὸ ἓναν στενὸ ἱστορισμὸ καὶ κοινωνιολογισμό.

Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Παναγιωτόπουλου μὲ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη νεότητά του, ἐνῶ οἱ μελέτες του μὲ ἀντικείμενο τὸ ἔργο αὐτὸ κα- λύπτουν χρονικὰ μιὰ περίοδο τριάντα περίπου ἐτῶν. Ἡ ἐπιμονὴ του νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα ποὺ γεννοῦσε τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ τοῦ Δωδεκάλου του τοῦ Γύφτου, ὑποδεικνύει ἓνα διαρκὲς πρόβλημα τῆς δικῆς του δημιουργικῆς συ- νείδησης. Καὶ ἡ ἀξιολογικὴ στάση του διαφοροποιεῖται διαχρονικὰ καὶ διακρί- νεται σὲ τρεῖς περιόδους: τῆς ἐνθουσιώδους κατάφασης, τοῦ ἐντονου σκεπτικι-

15. Ὁ.π., σελ. 86.

16. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, Β' Ἀνήσχυα χρόνια, Δεύτερη Ἑκδόση, Οἱ Ἑκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1980 [1943], σελ. 239.

17. Ὁ.π., σελ. 23.

σμοῦ καὶ τῆς ὀριμότερης νέας ἀποδοχῆς. Ὁ Παλαμᾶς, ἄλλωστε, καὶ σὰν ποιητῆς εἶναι τόσο πολὺπλοκος, πού, ἅμα τὸν κοιτάξεις ἀπὸ μιὰ μοναχικὴ σκοπιά, ὅσο περιόπτη κι ἂν εἶναι, κιντυνεύεις πάντα νὰ τὸν χάσεις ἀπὸ τὰ μάτια σου σὲ ὅ,τι βαθύτερα τὸν ἀποτελεῖ καὶ παραστατικότερα τὸν ἐκφράζει¹⁸. Συνεπῶς, γιὰ τὸν Παναγιωτόπουλο, ἡ ἀνάγνωση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἐξεύρεση πολλαπλότητας ὀπτικῶν γωνιῶν, ἀπὸ ὅπου θὰ μπορούσε νὰ προσεγγισθεῖ καὶ νὰ κατανοηθεῖ κατ'ἀλλήλα.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ πολὺπλευρου παλαμικοῦ ἔργου εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Παναγιωτόπουλου νὰ τοποθετήσῃ τὸ ἔργο αὐτὸ μέσα στὰ ἱστορικὰ του συμφραζόμενα καὶ νὰ τὸ ἀξιολογήσῃ μέσα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ προϋπόθεση πού κατέστησε δυνατὴ τὴ δημιουργία του. Προσπαθώντας νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα τῆς γενικότερης ἀξίας τοῦ ἔργου, θεωρεῖ ὅτι θὰ πρέπει νὰ διερευνηθοῦν οἱ παρακάτω προϋποθέσεις: α) νὰ κοιταχτεῖ χρονολογικά, δηλαδὴ στὸ ἱστορικὸ του ζετύλιμα, τὸ ἔργο· β) νὰ μελετηθεῖ στὰ συστατικά του τ' ἀντιλεγόμενα· γ) νὰ γυμνωθεῖ καὶ ν' ἀπομείνῃ περιορισμένο σὲ ὅ,τι σχηματίζει τὴν ἀκήρατη, τὴν ἀληθινὴ καὶ ἀναμφισβήτητη οὐσία του· καὶ δ) ν' ἀξιολογηθεῖ μέσα κ' ἐξω ἀπὸ τὸν καιρὸ του καὶ τὸν τόπο του¹⁹. Μέσα ἀπὸ μιὰ τέτοια σύνθετη προοπτικὴ, ὁ Παναγιωτόπουλος ἀποβλέπει στὸ νὰ ἐρμηνεύσῃ εὐρύτερα τὴν αἰσθητικὴ φύση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου καὶ νὰ κατανοήσῃ τὴ συνολικὴ του προσφορὰ στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Ἔτσι, καὶ συμπερασματικὰ πιά, παρατηρεῖ ὅτι πρέπει: *ξεκαθαρίζοντας τὸ ἔργο του ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τ' ἀντιποιητικά, νὰ σταθοῦμε σὲ κεῖνα μονάχα, ὅπου ὁ ἀνὸθευτος λυρικός κρᾶδασμὸς πετυχαίνει τὴν ὀριστικὴ ἐκφρασὴ του μὲ τὰ μέσα πού προσφέρει ἡ ἰδιοτυπία τοῦ ποιητῆ, καὶ νὰ τὰ αἰσθανθοῦμε σὰν πολὺτιμη προσφορὰ στὴν ὅλη παράδοση τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου*²⁰. Ἀπὸ τὴν ἀποψὲ τῆς προσωπικῆς καὶ καθαρὰ ἀξιολογικῆς ἀποτίμησης τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ὁ συγγραφέας (ἔχοντας, βέβαια, ἀπομακρυνθεῖ σημαντικὰ τώρα ἀπὸ τὸν ἐσωστρεφεὶ καὶ μορφολατρικὸ αἰσθητισμὸ πού τὸν εἴλκυε κατὰ τὴ νεότητά του) ἐπιμένει σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ βιβλίου του στὴν ἀνάγκη διάκρισης καὶ ἐξαρσης αὐτοῦ τοῦ ἀνὸθευτου λυρικοῦ κρᾶδασμοῦ, στὸν ὅποιον ἐντοπίζεται ἡ κορύφωση τοῦ παλαμικοῦ ἐπιτεύγματος. Καθὼς ὅμως ἔχει πάντα ἐπίγνωση καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ κριθεῖ ἡ ποίηση καὶ ἡ ποιητικὴ τοῦ Παλαμᾶ ὡς ἐνιαία καὶ «δηλωτικὴ» ὁλότητα, υἱοθετεῖ κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ-ἀξιολογικὴ σπουδὴ τοῦ ποιητῆ καὶ

18. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, Γ' Κωστής Παλαμᾶς, Τρίτη Ἔκδοση. Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1981 [1944, 1993], σελ. 11.

19. Ὁ.π., σελ. 18.

20. Ὁ.π., σελ. 182.

ένα εὐρύτερο καὶ ἀντικειμενικότερο κριτήριο («κατανοητικό», μετὰ τὴν δύο ἑννοίες τοῦ ὅρου). Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἴδια σελίδα καὶ παράγραφος, ὅπου τερματίζεται ἡ ἐξέταση τῆς ποίησης τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἀπὸ ὅπου τὸ —ὑπογραμμισμένο— παρά- πάνω παράθεμα, ἔχει προηγουμένως παρατηρήσει: «Ὁ Παλαμᾶς ἀνήκει στὴ σειρά τῶν μεγάλων ὁμολόγων, τῶν ποιητῶν ποὺ δὲν κρίνονται λέξη τῇ λέξη, στίχος τὸ στίχος — εἶναι ποτάμια ποὺ συνεπαίρνουν τὸν περαστικὸν στήν κατεβασιά τους. Ἀνήκει στὴ γενιά τοῦ Hugo, στὴ γενιά τοῦ Whitman. Ἀπὸ τέτοια σκοπιὰ πρέπει νὰ κριθεῖ. Καὶ πολὺ περισσότερο εἶναι σωστὸ νὰ κριθεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἔργων τῆς ὁριμότητάς του καὶ τῆς ἀκμῆς του, ἀπὸ τοὺς πρώτους «Ἰαμβους καὶ ἀνάπαιστους» ἴσαμε τὴν γνήσια λυρικήν σελίδος τῶν «Παράκαιρων». Ἐκεῖ μέσα θὰ βροῦμε τὸν ἀληθινὸ, τὸ βέβαιον τρόπον του, τὰ ἐλαττώματά του ἐξαγνισμένα, τὰ προτερήματά του ἀποθεωμένα. Ἐκεῖ μέσα θὰ νιώσουμε, πῶς ἡ ποιητικὴ μεγαλοσύνη δὲ μετριέται μὲ πῆχυν δανεικὸν, παρὰ μονάχα μὲ τὸ μέτρο ποὺ ἡ ἴδια προσφέρει. Γιατὶ κάθε ἀληθινὸς δημιουργὸς πλάθει μιὰ δική του ὄψιν τοῦ λόγου, οἰκοδομεῖ τὸ δικὸν του νόμον καὶ μὲ τὸ νόμον τοῦτο πρέπει καὶ στὰ καθέκαστα νὰ κριθεῖ²¹.

Ὅπως δὲποτε, ἡ ἐκτενὴς μελέτη τοῦ Παναγιωτόπουλου γιὰ τὸ παλαμικὸν ἔργον συνδυάζει τὴν τεχνολογικὴν θεώρησιν μὲ τὴν ἀνθρωπιστικὴν καὶ ἱστορικὴν, ἀποσκοπὼντας στὸ νὰ καταμετρήσῃ τὸ πνευματικὸν τοῦ ἀνδαστήματος καὶ νὰ τοποθετήσῃ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν του ἀγωγὴν στὸ ἀρμόδιον ἱστορικὸν πλαίσιον. Τὸ ἴδιον θὰ ἐπιχειρήσῃ, πολλὰς φορὰς ἐπίσης, κατὰ τὴν προσέγγισίν του στὸ ἔργον τοῦ Κ. Π. Καβάφη, τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποιητῆ ποὺ ἐπηρεάσεν περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν δικήν του γενιά. Γιὰ τὸν Παναγιωτόπουλον: «Ὁ Καβάφης ὑπῆρξε τὸ κέντρο μιᾶς γοητείας καὶ σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν ἔργον²². Ἡ γοητεία αὕτη, βέβαια, δὲν ἐπέτρεψε πάντοτε τὴν πλήρη κατανόησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν ἔργων του. Πάντως, γιὰ τὸν Παναγιωτόπουλον τῶν πρώτων χρόνων μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν καὶ τοῦ ἀνθρώπινου καὶ λογοτεχνικοῦ κλίματος τῆς δεκαετίας τοῦ '20 (ὅπως καὶ τῆς ἐντεινόμενης ἐπιφυλακτικότητος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ «ἀνόθευτου λυρισμοῦ» τοῦ Παλαμᾶ — μιᾶς ἐπιφυλακτικότητος ποὺ διαδέχθηκε τὸν ἀρχικὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ συγγραφέα καὶ ποὺ ἀργότερα θὰ ἀρχίσῃ πάλιν νὰ ὑποχωρεῖ), ἡ «σοφὴ ἀπαισιοδοξία» τοῦ Καβάφη, ἡ κατεξοχὴν ἀντιρητορικὴ πνευματικότητά του καὶ ἡ ὑποβλητικότης τοῦ δραματικοῦ λυρισμοῦ του συνιστοῦσαν τὸ ἐπιτακτικὸν ζητούμενον: «Ὁ Καβάφης [...] ἀντιστοιχοῦσε σὲ μιὰ βαθύτερη διάθεσίν μας. Ζούσαμε τ' ἄρρωστα νιάτα, τὰ ξεστρατισμένα στὸ κοιμητήρι τῶν ἡρώων καὶ τῶν θεῶν, τὰ παιδεμένα ἀπὸ λογιῆς λογιῆς ἐφιάλτες, τ' ἀναποφάσιστα, τ' ἀπελπισμένα. Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Κα-

21. Ὁ.π.

22. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, Δ' Κ. Π. Καβάφη, Δευτέρα ἔκδοσις, Οἱ ἑκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1982 [1946], σελ. 11.

βάφη εἶταν ἓνα περιγύρο πὸν μᾶς ταίριαζε, καθὼς μᾶς ταίριαζε ἀργότερα ἡ ἀλ-
γευνὴ διαμαρτυρία τοῦ Καρυωτάκη. Σὰ νὰ ἤμαστε οἱ στεργοὶ ἐνὸς κόσμου, ξανα-
βρίσκαμε τὴ φωνή μας στὴ φωνή τοῦ Καβάφη. "Ἐτσι ὁ ποιητὴς δὲν πέθαινε,
ζωντανεῖ μέσα μας. Ἡ γενιά μας εἴταν ἡ προορισμένη νὰ
τὸ ν. κ. α. λ. α. β. ε.²³ Βέβαια, καὶ ὁ Καβάφης τῶν Προσώπων καὶ τῶν Κει-
μένων ἀντιπροσωπεύει τὸν πλουσιότερα καὶ ἰσχυρότερα διαμορφωμένο Παναγιω-
τόπουλο καὶ συνιστᾷ μιὰ πράξη («ἐπιστροφῆς»)²⁴ στὸ ἀντικείμενο. Μὲ σαφὴ τὴ
διατήρηση τῆς ὑψηλῆς ἀξιολογικῆς ἀποδοχῆς, ὁ συγγραφέας προχωρεῖ σὲ μιὰν
ἀναλυτικὴ μελέτῃ οὐσιαστικῶν διαστάσεων τῆς καβαφικῆς ποίησης, συσχετι-
ζοντας τὸ λογοτεχνικὸ κείμενο μὲ τὸν ἄνθρωπο Καβάφη (διαδικασία ὅμως ποὺ
ὑπάγει τὸ δεύτερο ἐνδιαφέρον στὸ πρῶτο, ὅποτε οἱ ψυχογραφικὲς καὶ οἱ ἱστορι-
κοκοινωνικὲς παρατηρήσεις ὑπηρετοῦν τὴν κατανόηση τῆς ποιητικῆς πράξης),
ἐπιμένοντας στὴν προσπάθεια ἀκριβέστερου προσδιορισμοῦ τῆς πνευματικότη-
τας τοῦ Καβάφη καὶ τῆς πυκνῆς λογοτεχνικῆς ἀξιοποίησής της καὶ διατυπώνον-
τας, γενικὰ, μιὰν ἀξιοσημείωτη συνολικὴ ἐρμηνεία. Ἡ σταθερὴ μέριμνα τοῦ
συγγραφέα γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ποιητικότητος τοῦ Καβάφη δὲν ἀναζητεῖ τὴν
κυριότερη θεμελίωσή της στὴ «μορφοκεντρικὴ» ἀνάλυση καὶ ὁ προσδιορισμὸς
τῆς τεχνοτροπίας του δὲν ἐπιχειρεῖται «ἀπευθείας». Ἡ μελέτῃ ἐδράζεται σὲ μιὰν
εὐρύτερη ἀνθρωπολογικὴ θεώρηση καὶ σὲ πολλαπλοὺς προσδιορισμοὺς τῶν ψυχι-
κῶν καὶ πνευματικῶν διαστάσεων τοῦ καβαφικοῦ ἔργου, ὅποτε τὸ ἔντονο «τε-
λικὸ» ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ποιητικότητα διατυπώνεται μὲ προτάσεις ποὺ ἔχουν
τροφοδοτηθεῖ ἀπὸ μιὰ περιεκτικὴ καὶ σφαιρικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ
αἰσθησιολογία τοῦ πῶς λειτουργοῦσε ποιητικὰ ὁ Καβάφης εἶναι ἀναμφισβήτητα δι-
εισδυτική.

Μὲ μιὰν ἀνάλογη προσπάθεια πολὺπλευρης θεώρησης θὰ ἀντιμετωπίσει ὁ
Παναγιωτόπουλος ποιητὲς ὅπως ὁ Μίλτος Μαλακάσης, ὁ Λάμπρος Πορφύρας,
ὁ Τέλλος Ἀγρας καὶ ὁ Κώστας Καρυωτάκης. Γιὰ τὸν τελευταῖο, μάλιστα, δη-
λώνει: *Σχηματίζει ἓν αὖ πρὸς ὁσον τοῦ καιροῦ του, ἓνα πρόσωπο χαρακτη-
ριστικὸ*²⁵. Μέσα ἀπὸ τὴ χαρακτηριστικὴ φυσιογνωμία του, ὁ Καρυωτάκης γί-
νεται τὸ σύμβολο μιᾶς ὁλόκληρης πνευματικῆς παράδοσης ποὺ ὀρισμένους πηγές
τῆς ἀνάγονται στὸν ρομαντισμὸ, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐκφράζει καὶ τὴν τραγικὴ
ἀδυναμία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου νὰ δράσει αὐτόνομα, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μετα-
τρέπεται σὲ ἓνα ἑτεροκυβερνητὸ κ' ἑτερόφωτο κ' ἑτερόζωο τίποτε²⁶. Ὁ Πανα-
γιωτόπουλος εἶδε τὴ γενιά του νὰ ἀνδρώνεται μὲ τὴν ἀγωνία αὐτοῦ τοῦ τίποτε

23. "Ο.π., σελ. 12-13.

24. "Ο.π., σελ. 13.

25. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, Ε' "Ο λυρικός λόγος,
Δεύτερη Ἐκδόση, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1983 [1949], σελ. 130.

26. "Ο.π., σελ. 149.

καὶ νὰ καταστρέφεται ἀπὸ τὴ μανία τῆς ἱστορίας. Κατὰ τὸν Παναγιωτόπουλο, οἱ ἔντονα ἀρνητικὲς συνθῆκες τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Μεσοπολέμου διέλυσαν τὴ δυνατότητα κάθε συνθετικῆς προσπάθειας, ὑπὸ τὸν τύπο ποὺ τὴν γνωρίσαμε στὸ ἔργο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, καὶ ἄφησε πίσω τῆς ἓνα τεράστιο διανοητικὸ κενό: αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος θὰ ἐπιχειρήσει νὰ καλύψει μὲ τὴ δημιουργικὴ του γραφή.

Βασικὴ ἀποψὴ μας εἶναι ὅτι μὲ τὸν καιρὸ ὁ Παναγιωτόπουλος μειώνει τὶς παλαιότερες ἐπιμονες ἀναφορὲς του στὰ «καθαρῶς» αἰσθητικὰ ἐρωτήματα καὶ ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν ἀνθρωπιστικὴ κατάθεση κάθε δημιουργοῦ. Ὑπάρχει μιὰ πορεία, γράφει, μὲ καθορισμένους σταθμούς. Μπορεῖ οἱ τεχνοτροπίες, οἱ σχολές, καθὼς τὸ εἶπαν τόσοι καὶ τόσοι, νὰ μὴν ἀποτελοῦν ὁρόσημα βέβαια. Ὁ ὁρόσημα βέβαια ἀποτελοῦν οἱ διαδοχικὲς μεταμορφώσεις τοῦ ἀνθρώπινου «γίγνεσθαι», αὐτὰ τὰ πρόσωπα ποὺ κερδίζει ὁ ἄνθρωπος περνώντας ἀπὸ περιστατικὸ σὲ περιστατικόν, μέσα στὴν ἀδιάκοπη κίνηση τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου²⁷. Αὐτὸ τὸ πρόσωπο θὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἀπομονώσει καὶ νὰ ἀπομνημειώσει ὁ Παναγιωτόπουλος στὸν τελευταῖο τόμο τῶν κριτικῶν του κειμένων, τὸν «πλήρη» ἄνθρωπο, γιὰ νὰ δανειστοῦμε τὸν τίτλο μιᾶς ἀπὸ τὶς προσωπογραφίες μὲ τὸ μολύβι ποὺ δὲν ἀναφέρεται σὲ λογοτέχνη ἀλλὰ στὸν Θεόφιλο Καῖρη (1953)²⁸, καθὼς ἡ δηλωτικότητά τοῦ ὅρου εἶναι κατάλληλη γιὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν παρατηρήσεών μας. Μέσα στὸν πλήρη ἄνθρωπο θὰ ἐπιχειρήσει νὰ διακρίνει τὰ μεγάλα προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν κοινωνία του καὶ νὰ κατανοήσῃ καλύτερα τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπίλυσή τους. Γι' αὐτόν, ὁ «πλήρης» ἄνθρωπος εἶναι τελικὰ τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς λογοτεχνικῆς γραφῆς σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς. Ἔτσι, αὐτὸ ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι μόνο ἡ «ἐκφραστικὴ» ἰδιαιτερότητα, ἀλλὰ καὶ (κυρίως πιά) ἡ πνευματικὴ ἀγωνία τοῦ κάθε δημιουργοῦ μπροστὰ στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ἐποχῆς του. Γιατί, ὅπως παρατηρεῖ, ... θὰ εἶταν παράλογο ν' ἀπαιτοῦμε ἀπὸ τὴν καθολικὴ προσωπικότητα, ποὺ εἶναι ὁ ποιητής, ν' ἀπαρνιέται, συνθέτοντας τὸ ποίημά του, τὸ μισὸ ἐαυτοῦ του καὶ νὰ παύει νὰ εἶναι σ κ ε π τ ὁ μ ε ν ο ς ἄ ν θ ρ ω π ο ς²⁹.

*

Ἀπὸ τὴ βιαστικὴ περιδιάβασή μας στοὺς ἑξι τόμους τοῦ βασικοῦ κριτικοῦ ἔργου τοῦ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὴν εὐρύτητα τῶν θεμάτων, τῶν προσώπων καὶ τῶν κειμένων ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν κατὰ τὴ

27. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, ΣΤ' *Τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ἑξένα*, Δεύτερη Ἑκδόση, Οἱ Ἑκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1985 [1956], σελ. 16.

28. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, «Ὁ "πλήρης" ἄνθρωπος», ὁ.π., σελ. 153-157.

29. Ὁ.π., σελ. 25.

διάρκεια τῆς δημιουργικῆς ἐξερεύνησής του. Περισσότερο σημαντική, ὅμως, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ προσπάθειά του νὰ ἀνακαλύψει ἄξονες ἀναφορᾶς ποὺ νὰ συνδέουν μεταξύ τους τὶς ποικιλόμορφες δημιουργικὲς καταθέσεις τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καὶ νὰ προσδιορίσει τὶς ὑπαρξιακές, τὶς ἡθικὲς καὶ τὶς γενικότερες θεωρητικὲς ἀνησυχίες ποὺ τὴν τροφοδοτοῦν. Ἀπὸ τὸν κλασικισμὸ τοῦ 18ου αἰῶνα, διὰ μέσου τοῦ ρομαντισμοῦ τοῦ 19ου καὶ τῶν μεγάλων ὁραμάτων τοῦ Παλαμᾶ, ἔως τὸν ἀνατρεπτικὸ μέγιστο «αἰφνιδιασμὸ» ποὺ προκαλεῖ ὁ Καβάφης, τὴν εὐγενικὴ ἐσωστρέφεια τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τὴν ἐξόρμηση τῶν πεζογράφων τῆς γενιᾶς τοῦ '30, ὁ Παναγιωτόπουλος βλέπει νὰ διαμορφώνεται μιὰ συνεχῆς παράδοση πνευματικῶν πράξεων ποὺ ἐκφράζουν τὴ στάση τῆς νεο-ἐλληνικῆς συνείδησης ἀπέναντι στὸν κόσμον καὶ ἐγγράφουν τὴν πνευματικὴ Ἑλλάδα στὸν νεώτερον εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ ὑποστηρίζαμε ὅτι ἡ κριτικὴ του συμβολὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ δίπλα σὲ ἐκείνην τῶν μεγάλων κριτικῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅπως τοῦ Κωστή Παλαμᾶ, τοῦ Τέλλου Ἀγρα καὶ τοῦ Γιώργου Σεφέρη, καὶ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὡς μία γενναία προσπάθεια νὰ συλληφθεῖ τόσο ἡ ἐνότητα ὅσο καὶ ἡ ἑτεροτροπία ἐνὸς μακροχρόνιου λογοτεχνικοῦ γίνεσθαι, μὲ ἐμφανῆ στὸν προβληματισμὸ καὶ στὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα τὴ διαλεκτικὴ ἀνησυχία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δὲν ἐπαναπαύεται σὲ πολυδιάστατες ἀπαντήσεις.

Ὁ Παναγιωτόπουλος βλέπει κάθε δημιουργὸ καὶ κάθε ἔργο ὡς μιὰ καλλιτεχνικὰ μετουσιωμένη παρουσία ἐνὸς σύνθετου κόσμου ἱστορικῶν, ψυχικῶν καὶ ἰδεολογικῶν διαστάσεων καὶ περιμένει ἀπὸ τὴ λογοτεχνία τὶς ἀπαντήσεις ποὺ ἐνδιαφέρουν ὄχι μόνον τὸν λάτρη τῆς «μορφῆς» ἀλλὰ καὶ τὸν ἀνθρωπιστὴ διανοούμενον. Ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ προοπτικὴ σχεδὸν αἰσθητιστικὴ, κατόρθωσε νὰ ξεπεράσει τὰ διλήμματα τῆς νεότητάς του καὶ νὰ προσφέρει στὸν νέο Ἑλληνισμὸ μιὰ στιβαρὴ κριτικὴ μαρτυρία, τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ μελετήσουμε ἐξαρχῆς, μὲ μεγαλύτερη προσοχή, ποὺ νομίζω ὅτι θὰ εἶναι ὠφέλιμα παραγωγικὴ. Ἐξάλλου, γιὰ τὸν συνδυασμὸ τῆς εὐγενικῆς ψυχικῆς διάθεσης, τῆς διανοητικῆς εὐρύτητας καὶ τῆς ἡθικῆς ἐγρήγορσης, ἀπὸ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἡ σειρὰ *Τὰ Πρόσωπα καὶ τὰ Κείμενα*, ἰσχύουν ὅσα σημειώνει ὁ συγγραφέας στὴν κατακλείδα ἐνὸς («λυρικότερου») βιβλίου δοκιμίων του, τῶν *Ὁμιλίων τῆς γυνῆς ψυχῆς* (1946): «Ὅ,τι εἰπώθηκε μέσα σὲ τοῦτο τὸ βιβλίο δὲν εἶταν παρὰ ἓως καρπὸς ἀγάπης καὶ θλίψης. Μιὰ μικρὴ ἀπολογία τοῦ ἀληθινοῦ ἑαυτοῦ μας. Μιὰ μικρὴ διαμαρτυρία, ἓνα παράπονον ἀντίκρου στὴν ἀνυπόφερτὴ βανυσόφθη των δογματικῶν. Μιὰ προσπάθεια κατανόησης, ἐρμηνείας καὶ συμφιλίωσης. Ἐνα πείραμα συνδιαλλαγῆς τῶν στοιχείων, ποὺ ἀντίμαχα καὶ ἀντιφατικὰ μᾶς φαίνεται στὴν πρώτη ματιὰ καὶ ὥστόσο, καμιά ἐναντίωση δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσά τους. Ἐπιτέλους, μιὰ φωνὴ ἀνθρώπινη, ποὺ μπορεῖ νὰ σταθεῖ χρειαζόμενη σὲ κά-

μποςους φίλους θρεμένους μὲ στοχασμὸ καὶ μὲ ποίηση³⁰. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ βαθύτερο μήνυμα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς τοῦ Παναγιωτόπουλου: μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια συνδιαλλαγῆς τῶν ἀντιθετικῶν καὶ ἀντιφατικῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς κατὰ τρόπο «οἰκοδομητικό», μιὰ φιλικὴ χειρονομία κατανόησης τῆς πολυμέρειας, τῆς πολυμορφίας καὶ τῆς ἰδιοπροσωπίας κάθε δημιουργοῦ.

30. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Ὁμιλίες τῆς γυναικὸς ψυχῆς. Δοκίμια*. Δεύτερη Ἑκδοσις, Ἐπιλόγος Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Οἱ Ἑκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1986 [1946], σελ. 219.